

Karal siwilizasiýasy nädip ýok boldy?

Category: Geň-taňsy wakalar, Kitapcy, Medisina

написано kitapcy | 22 янвря, 2025

Karal siwilizasiýasy nädip ýok boldy? KARAL SIWILIZASIÝASY NÄDIP ÝOK BOLDY?

*"Bu panyga nazar salsaň,
Ýuwdarha jahan görüner".*

Magtymguly PYRAGY.

Karal halky mundan baş müň ýyl owal Perunyň And daglarynda Amerika yklymyň ilkinji medeniýetini gurupdy. Gadymy Mesopotamiýa, Müsür, Hindi medeniýetleri biri-birine baglanyşykly ýagdaýda, biri-biriniň gazanan üstünliginden peýdalanyp gülläp ösen bolsa, olar dünýäniň gözünden uzakda özbaşdak döräp, özbaşdak kemala gelipdir. Piramidalary gurupdyrlar, heniz hat-ýazuwyň ýüze çykmadyk döwründe maglumatlary ýüpe düwün atma ýoly bilen belläpdirlər. Talaňçylykly uruşlary alyp barmagyň we ýurtlary basyp almagyň deregine sungata, astronomiýa, dine üns beripdirler.

Günorta Amerikanyň günbatar kenarynyň başyndan ahyryna uzap

gidýän 1,556 kilometrlik And daglarynyň eteginde gurulan we Ýuwaş ummanyň kenaryna bary-ýogy 20 kilometr uzaklykda ýerleşen Karal-Supe umumyadamzat medeniýetiniň taryhynda aýratyn orun eýeleýär.

• Karal medeniýetiniň kemala gelmegi

Karal medeniýetiniň iň uly merkezi mukaddes karal-Supe şäheri Perunyň Barranka etrabynda, paýtagt şäher Limanyň 200 km-e golaý demirgazygynda ýerleşýär.

Giçki arhaiki döwre degişli oturymly ýaşaýşyň geçmişi baş mün ýyldanam aňry uzaýar. Töwregini gurşap alan on sekiz oturymly punktdan biri bolan Karalda alty sany uly piramida we başga-da haýran galdyryjy memorial binalar bar. Şäherde memorial daşlar bilen birlikde toprakdan üýşürilen emeli daglar, otagpisint çöket meýdançalar bar. Şäheriň ilatlaşyp başlamagy b.e.öňki 3-nji müňýyllyk bilen 2-nji müňýyllygyň 600-nji ýyllary aralygynda bolandyr öýdüp çak edilýär. Çaklamalara görä şäheriň ilatynyň iň köp ýaşan wagty 3 müňe ýetipdir. Beýleki şäherlerem Karal bilen birmeňzeş diýen ýaly. Karal medeniýeti döwründe Supe jülgesindäki şäherlerde jemi 20 müň adam ýaşandyr diýip çak edilýär. 66 gektarlyk meýdanda ýerleşýän Karal şäheri iki bölege bölünýär: merkezi we etek raýonlary. Memorial binalara göz aýlanyňda şäheriň merkezinde dört aýratynlygyň bardygyny görmek bolýar: baýlaryň ýaşan ýaşaýş massiwleri, diň görnüşinde dikilen iki sany dairesel plaza, köpçüligi üýşürer ýaly meýdançalar...

Şäheriň gyra-bujagynda arhipelag şekilli ýerleşen garamaýaklaryň ýaşan raýonlary bar. Sosial maksatly gurlan Galareýa piramidasynda läheň balygynyň (kit) ystyhanyndan (sklet) ýasalan oňurga süňki, ýüzi ýylmanan sekiz sany oturgyç tapylady.

Gadymy Müsür medeniýeti bilen ýaşytdaş we Ink siwilizasiýasyndan 44 asyr öň bar bolan baş mün ýyllyk gadymy Karal-Supe şäheri piramidalary, ekin meýdanlary, jaýlary we dabaraly çäreleri geçirýän meýdançalary bilen 620 gektarlyk ýere ýaýylyp gidipdir.

Karal halkynyň iň esasy üns bermeli aýratynlygy hem olaryň dünýäniň başga künjeklerinden uzakda, hiç hili maglumat alyp-berişini bolmazdan Amerika yklymyndaky ilkinji medeniýeti gurmaklarydyr. Mesopotamiýa, Müsür, Hindi medeniýetleri bolsa biri-birine utgaşykly we özara maglumat alyp-beriş esasynda, dürli ugurlarda gazanan üstünlüklerini biri-birinden alyp ösüpdi.

Arheolog Rut Şeýdi Karal-Supe jemgyýetiniň Perunyň kenarýaka we daglyk raýonlaryndan hem-de Amazonka tokaýlaryndan gelen adamlaryň garylyp-gatlyşmagy esasynda dörändigini aýdýar.

Şeýdiniň pikirine görä, Karal-Supe medeniýetinde astronomiýa, medisina we inženerçilik ösen derejede bolupdyr hem-de halk gün-güzeranyň balykçylyk we suwarymly ekerançylyk etmek arkaly aýlapdyr. Şeýdi bu siwilizasiýadan has soňky döwürlerde dörän Ink medeniýetine täsir edendigini we karal diliniň inkleriň gepleýän kuiçua diliniň binýadyny emele getirýändigini öňe sürýär. Karalda haýsydyr bir söweşeň häsiýetli ýaraga ýa-da şikes ýeten, el-aýagy kesilen ystyhanlara duş gelinmedi.

Arheolog Rut Şeýdiniň toplan maglumatlary Karalyň söwdasatya, parahatçylyga we bagtyýar durmuşa esaslanan jemgyýetdigini görkezýär. Piramidalaryň birinde Günorta Amerika dazarkeliniň süňkünden ýasalan 32 fleýta, lama we keýik süňklerinden ýasalan 37 üflenip çalynýan saz gurallary tapyldy. Tapylan bir bäbejik ystyhanynyň boýnundaky daş monjukly kalýe şaý-sep önümçiliginiň ösendigine güwä geçýär. Dokma daragynyň we ösümlüklerden ýasalan örme sebetleriň ýaşy boýunça karbon ekspertizasy geçirilende, olaryň b.e.önki 2627-nji ýyla degişlidigi anyklandy. Piramidalaryň gurluşugynda bu sebetler bilen daş daşalandygy çak edilýär.

• **Karallylaryň özboluşly hat-ýazuwy**

Karalda tapylan "kipular" karal jemgyýetiniň ösen jemgyýetdigine şaýatlyk edýär. Hat-ýazuwyň döremeginden öň öň ulanylan maglumatlary ýazga geçiriş usulyna "kipu usuly" diýilýär. Bu usulda ýüplere atylýan düwünler bilen maglumatlar

ýazga geçirilýär. Bu tilsim And daglarynda ýaşan beýleki jemgyýetlerde-de gabat gelýär. "Kipu" ýa-da "hipu" kueçua dilinde "düwün" we "hasap" diýmegi aňladyp, tilsim durşuna ýazuw we hasaplaşyk ulgamydyr.

Kipu tebigy sanlaryň dürli reňklerdeki ýüpleriň (шарат) üstüne düwün zynjyryny döretme ýoly bilen görkezilen yşaratlaryň bitewi görnüşidir, ýagny özbaşdak parol sistemasydyr.

Hat-ýazuwy bolmadyk döwlet dolandyryş ulgamy ilat ýazuwyny, statistikany, ammarlarda saklanýan önümleriň ýagdaýyny, haýwanlaryn sanyny, dürli taýpalardan ýygnalýan salgytlary, haryt dolanşygyny şu usul bilen aýyl-saýyl edipdir. Ýöne kipunyň "açary" bolan gizlin formulany diňe Kipukamaýos ady berilen çinownikler bilýän eken. Kipu ulgamy soňra inkler tarapyndan ulanyldy. Inkler bu tilsimi hasam ösdüripdirler. Kipu ulgamy inkleriň Karal medeniýetiniň belli bir derejede dowam etdirijisi bolandygyna şaýatlyk edýär.

• Karal medeniýetiniň weýran bolmagy

Geçirilen ilkinji barlaglara esaslanyp, alymlar Günorta Amerikanyň iň gadymy siwilizasiýasy bolan Karal medeniýetiniň mundan 3600 ýyl öň tebigy hadysalar sebäpli ýok bolandygyny aýdýar. Dogrudanam soňky geçirilen barlaglar hem Karal medeniýetiniň materikde bolup geçen tebigy üýtgeşmeler we güýçli ýer titremeler zerarly ýer bilen ýegsan bolandygyny görkezdi. Barlagçylar ýer hopmalaryna sebäp bolan 7-8 ballyk ýer titremäniň we başga ýer titremeleriň Karal-Supe piramidalarynda uly-uly jaýrylmalar döredendigini anyklady.

Peruly arheolog Rut Şeydi ýer titremede gopan bölekleriň soňra El-Nino tüweleýiniň sebäp bolan güýçli ýagyşlary netijesinde dörän siller bilen gidendigini aýdýar. Şeydi "Soňabaka gum we çäge sowran şemallaryň hem-de iki nesli garabaşyna gaý eden gurakçylygyň ekerançylygy pese düşürendigini, munuň bolsa ýerleri carallylar üçin ýaşamaga ýaramsyz zolaga öwrendigini belleýär.

Alymlar gadymy Karal-Supe şäheriniň entek-entek açylmagyna

garaşylýan birgiden syrynyň bardygyny aýdýarlar. Gadymy şäherde gazuw-agtaryş işlerini geçiren Luis Miranda "Şäherde nekropol duş gelmändigini, muña garamazdan barlaglaryň gyzgalaňly dowam edýändigini, eger bir nekropolýň üstünden barylsa, onda Karal medeniýeti boýunça birnäçe soraga jogap tapyljakdygyny" ynamly aýdýar.

Alymlaryň geçiren barlaglary klimatyň üýtgemegi, howanyň gyzmagy, ýer titremeleri, tüweleý, gurakçylyk ýaly tebigy hadysalaryň Karal medeniýeti deýin hemmetaraplaýyn gülläp ösen medeniýeti birnäçe nesliň dowamynda ýer bilen ýegsan edip biljekdigini aýdyň görkezdi.

Internet maglumatlary esasynda taýýarlandy. Geň-taňsy wakalar